

ՊՐՈՖ. ԴՈԿՏ. Լ. ՄԵԼԻՔՍԵՅ-ՔԵԿ

ՍՈՒՐԲ ՀՌԻՓՄԻՄԵՒ ԵՎ ՍՈՒՐԲ ԳՆՑԱՆԵՒԻ ՎԱՆՔԵՐԻ ԵՐԿԱԼԵԶՎԱՆ ՁՍՓԱԾՈ ՏԱՊԱՆԱԳԻՐԵՐԸ

այ-վրացական փոխհարաբերությանն հայտնի է, այլևայլ պատմական դեմքեր թե՛ հայերից և թե՛ վրացիներից: Դրանցից ոմանց գործունեությունը, չհաշված Սալաթ-Նովային և Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղուժյանին, անմիջապես ընթացել է Հայաստանում պարսից տիրապետության օրոք: Մենք ի նկատի ունենք, մի կողմից՝ Դավիթ վարդապետ Ղորղանյան-Էնազեթցուն (հետագայում Դավիթ հակաթուռ կաթողիկոսը, 1801—1804 թ. թ.) և մյուս կողմից՝ Ալեքսանդր Հերակլի (Էրեկլի) որդի, վրաց արքայազնին:

Դավիթ վարդապետ Էնազեթցուն էջմիածնում գործելու ժամանակաշրջանին է համընկնում 1784 թվականի սեպտեմբերի 22-ին վախճանված նրա մոր՝ Աննայի տապանադիրը Ս. Հռիփսիմեի վանքի արևելյան պարսպից դուրս գտնվող գերեզմանատանը, երկու լեզվով. մեկն ընդարձակ և չափածո՝ հայերեն, և մյուսն համառոտ և արձակ՝ վրացերեն:

Տապանաքարը, որի արձանագրությունը մենք ընդօրինակել էինք դեռևս 1924 թվականին և հրատարակել 1930 թվականին¹,

¹ Լ. Մելիքսեյ-Քեկ, «Սալաթ-Նովա», Թբիլիսի, 1930, էջ 14—15 (վրացերեն):

ինչպես նորերս ստուգեցինք, իր տեղում այլևս չի գտնվում²:

Ըստ մեր ընդօրինակման՝ այն կարացվում էր այսպես.

«Այս է տապան դամբարանի Աննա անուն կնոջ բարի, կողակցի Դավթեան Բերդյի և մայր երկուց հարազատի, Նախկնտյն՝ Դավիթ վարդապետի, նաև կրտսերագոյն՝ Բարսեղի: Էր սա երկրաւ վրաստանցի, բնիկ տեղեաւ Էնազեթցի, Խնդրէ ի ձէնջ, եղբարք բարի, որք հանդիպիք, տալ ողորմի. Որ վախճանի ի ՌՄԼԳ թուոջ ի սեպտեմբերի ի Բ»:

Վրացերեն արձանագրությունը կարդացվում էր այսպես.

«+էս սափւալի Էնազէլի Բերդաս մէուղէ Անասիա. շէնդրա բճանէթ»: Նույնը մեր հայերեն թարգմանությամբ. «Այս դամբարանը Էնազեթցի Բերդյի ամուսին Աննայինն է, ողորմի հրամայե՛ք»:

Վրաց արքայազն Հերակլի (Էրեկլի) որդու գործունեության հետ, որի մասին հայ ընթերցողը որոշ զաղափար ունի ի. Աբով-

² Ինչպես այս փաստի ստուգման, նույնպես և Ս. Գայանեի վանքում մեր կատարած աշխատանքներին մասնակցեցին պատմական գիտությունների թեկնածուներ Ս. Բարկուպարյանն ու Վ. Գրիգորյանը:

յանի³, Բաֆֆու⁴ և Աղ. Երեցյանի⁵ գործերից, կարծես թե առնչվում է Ս. Գայանեի վանքի բակում, տաճարի հարավ-արևելյան անկյունում, գտնվող 1822 թ. երկլեզվյան շափածո տապանագիրը, որը միաժամանակ բավականին հետաքրքիր նմուշ է հայ-վրացական ֆոլկլորային ստեղծագործության:

Տապանաքարը ներկայացնում է իրենից

1. Ի ՍՄԻ Ն Տ Ա ՊԱՆԻ
2. Դ ՆԻ ՄԱՐ ՄԻ Ն ՄԱ
3. ԹԻ ՆԱ ԹԻ ՆԻ Ո Ր
4. ՊԱՐ Ո Ն ԳՐԻ Գ ՈՐԻ
5. Ե ԱՆ Ա. Զ Գ Է ԱՆ ՈՒ
6. Ք ԱՆ Զ Ա Ղ Ա Լ Օ
7. ՍՐԲ Ա Ս Է Ր ԳԵ Օ Զ
8. Ն Թ Ե Ր Յ Օ Ղ Յ
9. ԱՐ Ժ ԱՆԻ Զ Ի Լ Ի
10. Ր Կ Ն Ի Յ Կ Ա Յ ԱՆ Ի

սովորական մեծության դեղնագույն եղնաքար (օնիկս), որը ԺԸ դարի վերջերին և ԺԹ դարի սկզբներին օգտագործվում էր թե՛ Հայաստանում և թե՛ Վրաստանում, մասնավորապես էջմիածնի և Թբիլիսիի գերեզմանատներում⁶:

Հայերեն արձանագրությունը, որը զխատառով է փորագրված, գրաված ունի 10 տող երկսյուն դասավորությամբ.

- Հ ԱՆ Գ ՈՒ Յ Ե Ա Լ
- Հ Տ Ե ՍԻ Ա Յ Ն
- Է Ր Կ Ո Ղ Ա ԿԻ Յ
- Ի Յ Ա Լ ԹԻ Բ Է Շ
- ԱՆԻ ՆԱ ԵԻ Է Ր Զ Ո
- Բ Է Կ Ի ԵԻ ՄԱ Յ Ր
- Ա Լ Խ ԱՆ ՈՒ ՄԻ Ը
- Ի Շ ՄԱ Ն ԱՐ Ա
- Յ Ի Բ ՆԱ Կ Օ Ղ Յ Ե
- Ի 1822 Օ Գ Ո Ս Տ Ո ՍԻ

Սույն արձանագրությունը շափածոյի վերածված ընթերցանությամբ տալիս է 9

տող (յուրաքանչյուրը 5+5 վանկ)՝ Ի հանգով.

ա. Ի սմին տապանի | հանգուցեալ || Գ<Ը>նի

Մարմին մա | հտեսի այն || Թինաթինի⁷,

Որ | էր կողակից || պարոն Գրիգորի |

Ի Յալթիբէշ || եան ազգէ առու | առնի.

բ. Նա եւ էր զո || քանչ Աղալօ | բէկի

Եւ մայր || Կ<Ը>բասէր Գեօզ | ալ խանուսի:

Ը || Նթերցօղ, յ | իշման արւս || արժանի,

Զի լի | ցի բնակօղ յե || ըկնից կայանի |

Ի 1822 օգոստոսի 6:

3 Խ. Արովյան, «Երկերի լիակատար ժողովածու», ութ հատորով, հատ. Գ, Երևան, 1948, էջ 121.— Հմմտ. մեր հոգևածը՝ «Գրական հանդես», Թբիլիսի, 1941, № 1, էջ 34—35:

4 «Վրաց իշխան արքայազն Ալեքսանդրի կյանքից Պարսկաստանում», «Մշակ», 1872, № 25.— Բաֆֆի, «Երկերի ժողովածու», հատ. Բ, Երևան, 1958, էջ 32—34.— Նույնը վրացերեն՝ «Գրոէրա», 1872, 21. VII, № 28:

5 «Վրաց թագավորական տան վերջին շառավիղը», «Արձագանք», 1882, № 12, էջ 177—180:

6 М. С. Бетанов, «О Кавказском мраморном ониксе», Тифлис, 1901, стр. 16—17.

7 Այս երկաղը մի տեսակ տրաֆարետ է, որի նմանը կարդացվում է շատ տեղերում, օրինակ, Թբիլիսիի վանքի մայր եկեղեցու բակի 1812 թվականի հոկտեմբերի 22-ի երկլեզվյան տապանագրում. «Ի սմին տապանի ամփոփեալ դնի մարմին Աւետիսի Քեթիսուգեանց տոհմի» և այլն:

Վրացերեն արձանագրությունը «մխեդրուլի» (փոքրատառ բոլորագիր) միասյուն 5 տողանի է և կարդացվում է այսպես.

1. +աղվէսրուլէ զ՝վալիլ մոսուլի խորցի մկուղրիսա արա թու սուլի ար մղ՝վանդա ձմանի խոլո ասուլի:

2. մէ վիղ՝ալ էգրէթ նաթէլ նախուլի սախէլ մէծողա միղդիս Թինաթին սոփլադ վիցոցիլէ սամոցի ծլամդին:

3. միգլուլէթ էրնո դա ուցխո թէմնո ագրէթվէ տոմնո դա նաթէսավնո մքոնդա պատիվի կէթիլվնորանի:

4. Թքվէնց շէթխուղէրիս դրո էսրէթ ժամնի էրից գիխսնիս Թքվէն դա էրթ ձմանի ած դավիթէց միծադ միծանի:

5. հո աղվէսրուլէ ազվիստոս վ՝սա ծէլսա քրիստէսիթ հղ՝կը:

Արձանագրությունը շափածոյի վերածված ընթերցանությամբ տալիս է 14 տող (յուրաքանչյուրը 5+5 վանկ), այսպիսի հանգավորումով. 1—4 տողերը՝ ուլի, 5—6 տողերը՝ ին, 7—8 տողերը՝ նո, 9—12 տողերը՝ նի, 13—14 տողերը՝ սա:

ա. ք<ան> աղվէսրուլէ զ՝վալիլ
մոսուլի,
խորցի մկուղրիսա, արա թու սուլի.
ար մղ՝վանդա ձմանի, [մ]խոլոդ
ասուլի.
մէ վիղ՝ալ էգրէթ նաթէլնախուլի:

բ. սախէլ մէծողա միղդիս Թինաթին,
սոփլադ վիցոցիլէ սամոցի ծլամդին.
միգլուլէթ, էրնո դա ուցխոթէմնո,
ագրէթվէ տոմնո դա նաթէսավնո:

գ. մքոնդա պատիվի կէթիլվնորանի,
Թվէնց շէթխուղէրիս դրո էսրէթ,
ժամնի,
էրից գիխսնիս Թքվէն դա էրթձմանի,
ած դավիթէց միծադ միծանի:

դ. հո, աղվէսրուլէ ազվիստոս վ<ին>սա
ծէլսա քրիստէսիթ շ<ին>ղ՝<ար>
կ<ան> ր<ան>սա:
նույնը մեր հայերեն թարգմանությամբ.

ա. Վախճանվեցի ծաղկազարդվածս՝
Մարմին մեռյալի և ոչ թե ոգի,
Չունեի եղբայրներ, ունեի միայն մի
դուստր,
Այսպես էի լուսատեսս:

բ. Անունս էր միղդիս Թինաթին,
Աշխարհումս կացի մինչ վաթսուն
տարի.
Ողբացն՝ք, ազինք և այլազգիք,
նույնպես և ցեղք ու ազգակիցք:

գ. Ունեի պատիվ պարկեշտի.

Դուք էլ կհանդիպեք այսպիսի պահին,
Ձեզ կփրկեն ազգն ու հարազատները,
Ահա վայր ընկա գետնին հողածինս:

դ. Վախճանվեցի օգոստոսի 6-ին,
Քրիստոնեական թվականի 1822-ին:

Տապանագրի ինչպես հայկական, նույնպես և վրացական մասում հիշված ննջեցյալը մահտեսի (միղդիս) Թինաթինն է, որը 1822 թվականի օգոստոսի 6-ին վախճանվել է 60 տարեկան հասակում. հետևապես ծնված պիտի լինի 1762 թվականին:

Բացի դրանից, հայերեն արձանագրությունը, որը լիովին վրացերենին չի համընկնում (և ոչ էլ վրացերենը հայերենին), ի վիճակի է հաղորդել նաև տվյալներ հիշյալ Թինաթինի ազգականների՝ հարազատների մասին, որոնցից ոմանք պատմական դեմքեր են՝ կապված իրենց գործունեության այլևայլ թելերով Ալեքսանդր վրաց արքայազնի և Ա. Ս. Գրիբոեդովի հետ:

Այսպես, օրինակ, պարզվում է, որ մահտեսի կամ միղդիս Թինաթինը եղել է ամուսին «պարոն Գրիգորի»՝ Յալթիբեշյան «անվանի ազգից» և զոքանչ Աղալո բեկի:

Յալթիբեշյանը, հավանական է, նույն Ալթիբեշյանը լինի, որ հիշված է ԺԹ դարի 20-ական թվականներին մի վրացերեն վավերագրում իբրև Թբիլիսիի առևտրական, որը խանութ (գուբան) է ունեցել:

Թինաթինը ունեցել է մի զավակ, այն է դուստր՝ Գյոզալ-խանում կամ Գյոզալ-խաթուն անունով, որն ամուսնացած է եղել Աղալո բեկի հետ:

Աղալո բեկ անունով հայտնի են 2 անձնավորություն ԺԸ դարի վերջերին և ԺԹ դարի սկզբներին: Դրանցից մեկը Ղորղանյան-էնագեթցին է, որը միջնորդի դեր է խաղում վրաց արքունիքի և ռուս գեներալների, ինչպես նաև նույն արքունիքի և էջմիածնի, ասել է ամենայն հայոց կաթողիկոսների հարաբերությունների մեջ, հաճախ իբրև լոկ նամակատար, երբեմն էլ իբրև վրաց արքունի գուլթի ցուցակագրող⁸, իսկ մյուս Աղալո բե-

8 Ն. Բերձեբեշվիլի, «Նյութեր վրաստանի տնտեսական պատմության համար», III, Թբիլիսի, 1955, էջ 510—511 (վրացերեն): Մամիսա Բերձեբեշվիլի, «Նյութեր վրաստանի տնտեսական պատմության համար», հավելված. I, II, III գրքերի բառարան և ցանկերը, Թբիլիսի, 1958 (վրացերեն):

9 Ն. Բերձեբեշվիլի, հիշված աշխատությունը, I, Թբիլիսի, 1938, էջ 160, 289—290 (վրացերեն), նույնը, III, 1955, էջ 102, 275—281, 435—443, 458—463, 510—511, 539—552: Գյուտ ավագ Բաճաճա Աղանյան, «Դիվան հայոց պատմության» Գ, 139, 191, 545, Դ, 748—750, Զ, 486—487, Ը, 34, 97, Բ. 387, ԺԱ, 377.

կը, հավանական է, նույն Աղալար-խանը լինի՝ էնիկոլոփյան ազգատոհմից, որը կապված էր, մի կողմից, Ալեքսանդր արքայազնի հետ (որն ամուսնացած էր երեւանցի Մելիր-Աղամալյան Սահակի դստեր՝ Մարիամի հետ) և մյուս կողմից՝ Ա. Ս. Գրիբոեդովի հետ¹⁰ (որն ամուսնացած էր «Հայկական մարզի» առաջին պետ՝ զենեքալ Ալեքսանդր Ճավաճ-վաճեի դստեր՝ Նինոյի հետ)։

Ահա այս երկրորդ Աղալուն պիտի լինի, անկասկած, այն անձը, որին հասցեագրված են Ատրպատականի հայոց առաջնորդ Բարսեղ արքեպիսկոպոսի նամակները, որոնցից մեկում, 1829 թվականի մոտերքում գրվածում, նա հիշված է իբրև «գերապատիւ օրհնեալ Աղալոյ բէկ միրզայ Գուրգինեան Ենախօլոփով»¹¹։

Նույն Բարսեղ արքեպիսկոպոսի այլ նամակներից պարզվում է նաև, որ «Մանուշար-խանի և Աղալո բեկի մայրը» եղել է «Ոսկեայ մեծ խանումն», որ «առ Աստուած փոխեալ է ի Թեհրանն Պարսից», նմանապես և՛ որ «Աղալոյ բէկի քրոջ որդի միրզա Սօղոմոնն սպանեալ էին ընդ զեսպանին [Գրիբոեդով]» և «սոցա երկոցունց դիակացեալ մարմինն հրամանաւ Մանուշար-խանին եկն ի Նախիջևան և աստէն մեծաւ յուղարկաւորեալ հանդիսի ճանապարհս եղաք զէպ ի Սուրբ էջմիածին, զի ընդ բարեպաշտեալ կտակի Ոսկեայ խանումին անդ ի Ս. էջմիածին ի սիրալ երկրի թաղեսցի, ուր ուրեք շիրմանցն մերձ արժանաւոր համարիցի սրբազան հոգեւոր կառավարութիւնս»¹²։

Ցարական կառավարության պաշտոնական վավերագրերում Աղալուն հիշվում է իբրև ազնվական (дворянин Агадо Ениколопов), որը 1804 թվականին մտադիր է եղել փախչել Պարսկաստան¹³, որին ընդդիմադրել է զենեքալ Գուրգովիչը. ապա նա հիշվում է իբրև օսմանյան զործերի հետախուզող 1806 թվականին¹⁴։ Մի վավերագրում ևս Աղալուն կոչված է կալվածատեր, որն ունեցել է ճորտ գյուղացիներ¹⁵։

Աղալոյին հատուկ գուլիս ունի նշիրված ևս. Արովյանն ընկերակից Գալուստ Շերմա-

զան-Վարդանյանն իր հանրածանոթ գրքի մեջ¹⁶, «Աղալո-աղայ, որ և Աղալար-խան էնիկոլոփեանց» ենթավերնագրի տակ։

Ըստ այս գլխի տեսության, Աղալուն մանկությունից սովորել և տիրապետել է հայերենին, վրացերենին, արաբերենին, պարսկերենին և թաթարերենին և «շափահաս լինելուց հետո նշանակում է Գիորգի վրաց թագաժառանգի դուսնը թարգման»¹⁷։ մի ժամանակ նա լինում է Ախալցխեի «փաշայի մոտ թարգման հայոց, վրաց և պարսից լեզուներին»¹⁸, ապա նաև ուսներենի։ Գենեքալ Նեափետաևի հանձնարարությամբ 1806 թվականին նա բանակցում է Ախալցխեի Սելիմ փաշայի հետ։ 1808 թվականին նա փախչում է էջմիածին և այնտեղից թափվել, որ ծառայում է պարսից թագաժառանգ Աբաս-միրզայի մոտ, երբ և վերակոչվում է Աղալար-խան¹⁹։

Գ. Շերմազան-Վարդանյանը վկայում է, որ «Աղալար-խանը վախճանեցաւ 1846 թուականի յուլիսի 26-ին և թաղուեցաւ Թաւրիզի բերդի մէջ եղած Ս. Աստուածածնի եկեղեցու գաւթի հին պարտէզի հիւսիսային կողմում, հին առաջնորդարանի առջև»²⁰։

Ինչ վերաբերում է Գյոզալ-խանումին, նա, ըստ նույն Գ. Շերմազան-Վարդանյանի, «մեծ օժանդակ եղաւ իւր ամուսնոյ վարկն ու կարգը բարձրացնելու մասին, նամանաւանդ, որ Գյոզալ-խանումը խելացի, ճարտարախօս և երևելի տանտիկին էր, վասն որոյ և Աբաս-միրզան հրամայեց նրան արձակ-համարձակ ելեմուտ առնել իւր կանանցը, ուր և տիկինները կ'ընդունէին շատ պատուով և յարգանքով. վասն զի ոչ միայն լաւ ձեռագործեր կաներ, այլև շատ լաւ քաղցրաւենիք պատրաստել գիտէր, զորս կը սովորեցնէր տիկիններին»²¹։

Այս Գյոզալ-խանումը, ըստ նույն պատմիչի, «խուրբայից վախճանեցաւ» 1846 թվականի «հոկտեմբերի 26-ին»²²։

Ինչ վերաբերում է այն հարցին, թե ինչու է տապանագրի Թինաթինը «մահտեսի» (հայերենում) և «միղդիս» (վրացերենում) կոչված, դա, հավանական է, կապված լինի այն հանգամանքի հետ, որ նա իբրև ամուսին մեծատուն վաճառական Գրիգոր Ալթի-

¹⁰ Վ. Պառամյան, «Ա. Ս. Գրիբոեդովը և հայ-ռուս հարաբերությունները», Երևան, 1947, էջ 23 և այլն։ Հմմտ. И. К. Ениколопов, «Грибоедов и Восток», Ереван, 1954, стр. 179, прим. 2.

¹¹ Վ. Պառամյան, հիշյալ գիրքը, էջ 217։

¹² Նույն տեղում, էջ 219—220 (ընդգծումը մեջբերումի մեջ մերն է—Վ. Մ.-Բ.)։

¹³ «Акты Кавказской Археографической комиссии», т. II, стр. 332.

¹⁴ Նույն տեղում, III, էջ 577—578։

¹⁵ Центральный Государственный исторический архив Грузии. Путеводитель, под редакцией А. Иовидзе, Тбилиси, 1947, стр. 33.

¹⁶ «Նիթեր ազգային պատմութեան համար, Երևանի Հայկազունի Պարսկաստան», աշխատասիրութեամբ Գալուստ Շերմազանեանի, Ռուսով (Դոնի վերայ), 1890, էջ 311—323։

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 311։

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 312։

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 313։

²⁰ Նույն տեղում, էջ 323։

²¹ Նույն տեղում, էջ 315։

²² Նույն տեղում, էջ 323։

բեշյանի (որին վիճակվում էր առևտրական գործերով լինել այլևայլ երկրներում), գոնե մի անգամ եղած լինելու ուստի Երուսաղեմ, որի այցելուներն էին սովորաբար կոչվում «մահտեսի» — մղղաի (այսինքն Քրիստոսի գերեզմանն այցելողներ)։

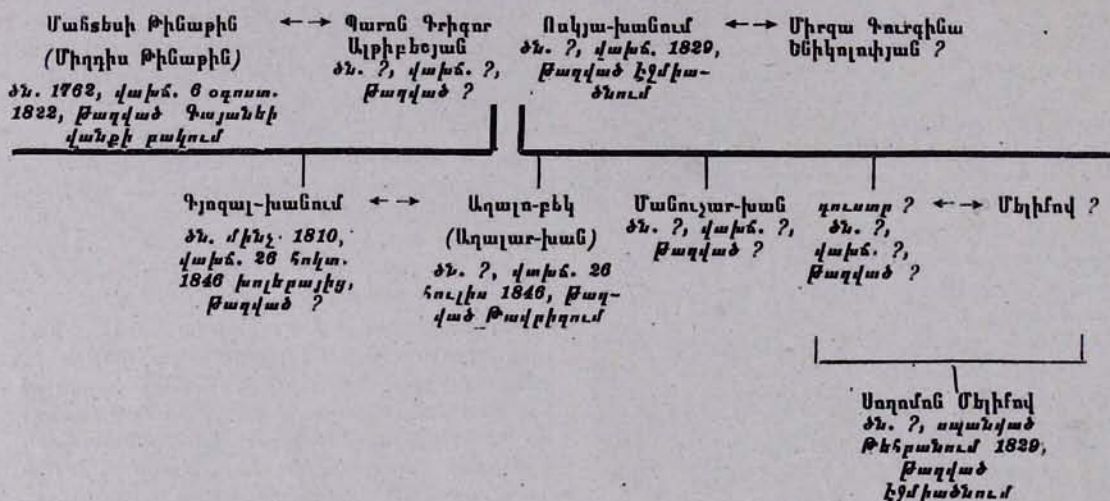
Անորոշ է միայն, թե ինչու այս Թինաթինը թաղվել է Ս. Գայանեի վանքի բակում 1822 թվականի օգոստոսի 6-ից հետո²³, ինչպես և անորոշ են 1829 թվականին սպան-

ված Աղալոյի քրոշ որդու՝ Սողոմոնի և նույն Աղալոյի մոր՝ Ոսկյա-խանումի դամբարանների տեղերը էջմիածնում։

Սակայն անկախ այս բոլորից, «մահտեսի Թինաթինի» տապանադրի մշակումը երկու լեզվով՝ հայերեն և վրացերեն, այն էլ չափածո ձևով, ինքնին վկայում է գրական որոշ ճաշակ ունեցող արվեստագետների մասնակցության մասին այդ գործում ինչպես Հայաստանից, նույնպես և Վրաստանից։

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Ծ

Մ Ն Ն Դ Ա Բ Ա Ն Ա Կ Ա Ն Տ Ա Խ Տ Ա Կ

Պայմանական նշաններ

← → ամուսնացած
| սերունդ

²³ Օգտվում ենք առիթից որպեսզի նշենք, որ այս Թինաթինի դամբարանի հենց կողքին, արևելքից, ամփոփված է 1955 թվականի 9 հոկտեմբերին վախճանված Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր

խորհրդի պատվավոր անդամ Ստեփան Օհանջանի Կամսարականի մարմինը, որի հողակույտը պահված է այժմ համապատասխան հուշարձանով և տապանադրով։

